

De school op het Groninger platteland

Aflevering 65

DEEL I

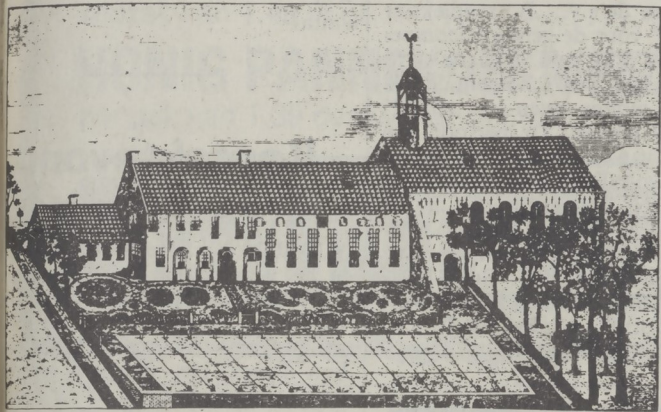
Door
Jan Rittersma

In een tweetal artikelen, willen we iets vertellen van het lager onderwijs, zoals dit in vorige eeuwen werd gegeven op de scholen op het Groninger platteland. Nu moeten we er direkt bij zeggen, dat niet de indruk mag worden gewekt, dat het schoolleven en het onderwijs op het Hoogeland van een andere aard was, dan het onderwijs zoals dit aan de kinderen in de rest van ons land werd gegeven. Integendeel, het schoolonderwijs door de eeuwen heen, was in grote lijnen gelijk. Gewestelijk en van stad tot stad waren er wel nuance-verschillen en ook het optreden van onderwijsvernieuwers had

dikwijls effect in de direkte omgeving waar de man werkte. De bedoeling van deze twee afleveringen is: in grote lijnen de onderwijsgeschiedenis te schetsen, waarbij zoveel mogelijk accenten zullen worden gelegd op de onderwijssituaties zoals deze in het Groningerland geweest zijn. Omdat de onderwijsgeschiedenis een zeer uitgebreide historie is, zijn twee afleveringen volledig ontoereikend, om aanspraak op volledigheid te kunnen maken. We zullen proberen, vooral dát te memoreren, wat betrekking heeft op de gewestelijke geschiedenis van Noord-Groningen.

TOEN DE PLAK EN DE GARD REGEERDEN

Vanuit het verre verleden zijn ons - wat betreft het onderwijs - de zg. kloosterscholen bekend. De kloosterscholen werden in het midden der zesde eeuw door Benedictus van Nursia gesticht. Het waren scholen, die uitsluitend voor geestelijken bestemd waren. Leken maakten er zelden gebruik van. Karel de Grote heeft hierin grote verandering gebracht. De kerk - zo vond hij - mocht niet langer aanzien, dat het volk in een geestelijke toestand van lijfeigenschap verkeerde.

Klooster te Rottum, zoals het in de 19de eeuw nog diende voor school, pastorie en kerk.

In het jaar 789 liet hij te Aken bepalen, dat de priesters in de kloosters of kerken scholen moesten oprichten, waar zingen, rekenen, lezen, schrijven en spraakleer onderwezen moesten worden. In 801 en 802 liet hij afkondigen, dat het de plicht der ouders en de geestelijken was, de kinderen in het geloof en het gebed des Heeren te onderrichten. Bij een besluit van 804 bedreigde hij zelfs hen, die geen zorg droegen voor het onderwijs van hun kinderen, met strenge straffen.

Het was in het jaar 813, dat het volksonderwijs een vaste grondslag heeft gekregen. De ouders werden gelast hun kinderen naar de school te sturen, hetzij in een klooster, hetzij bij een geestelijke in de kerk. Na de periode Karel de Grote kwam er een tijd van verval, vooral tijdens de heerschappij van de Noormannen. Tijdens de grafelijke periode, waren er verschillende graven en edelen, die de steden het privilege schonken om stadsscholen te openen. Zo verscheen er bijv. 1290 zo'n school te Dordrecht.

Op het platteland - ook in de Ommelanden - kende men alleen de parochiescholen. Het waren de scholen, die behoorden bij een parochiekerk. Ze was toegankelijk voor alle kinderen, die zich bezighielden met wat lezen, schrijven, zingen en het godsdienstonderwijs. We kunnen deze parochiescholen met de laagste klassen van de kloosterscholen beschouwen als de vroegste voorlopers van onze huidige lagere school. Bij het toenmalige onderwijs, lag het accent vooral op het godsdienstonderwijs. Er waren in de Middeleeuwen boekjes waaruit de lieve jeugd werd onderwezen in de godsvrucht en tot trouwe navolging der kerkelijke plichten. Ook moesten de kinderen het Onze Vader en de artikelen der geloofs uit het hoofd kennen. Toch verschenen er in de Middeleeuwen ook andere boekjes. Het waren volksboekjes, dikwijls uit het Latijn en Frans vertaald en bevatten verhalen en fabelen die de godsdienst in de deugd wilden bevorderen. Van het weinige, dat ons nog bekend is van wat de Middeleeuwen aan kinderlektuur heeft voortgebracht kunnen we noemen o.a. de sprookjes: „Duymken, De schoone slaepende in den bosch, De blauw baerd, Meester Kater ofte de geleide kat, Rood kappeken en Het glazen muilkjen”. Deze „amusement kinder-vertellingskens” verschenen kort na de uitvinding van de boekdrukkunst (1450). Met andere woorden, de nu nog bekende sprookjes als Klein Duimpje, De gelaarsde kat, Blauwbaard, Roodkapje en Assepoester, werden al eeuwen geleden verteld; ook op de scholen.

Naast de school, ontstaan en opgericht door de kerk, komt in de 14de en 15de eeuw de school der burgerlijke overheid. Vooral in de steden werden veel parochiescholen verdrongen door de scholen, waar de schoolmeester door de graaf werd aangesteld „op het recht der scholasterie” die hij bezat. Op het platteland kende men deze ontwikkeling niet. Daar bestond alleen de oude parochieschool of een kloosterbuitenschool. De priester onderwees de jonge parochianen in de godsdienst, terwijl de koster in de week de kinderen wat lezen, schrijven en zingen leerde.

Na de Hervorming bleven de meeste schoolinrichtingen gehandhaafd, maar kregen nu een streng Calvinistisch karakter. We kregen hier toen te maken met een door de wereldlijke overheid bestuurde, dus „openbare” school in Calvinistische richting onder toezicht van de (Gereformeerde) Staatskerk.

Wel trachtte de Synode de macht over school en onderwijs geheel in handen te krijgen, maar in 1618 moest de kerk de autoriteit der overheid erkennen, terwijl de overheid erkende, dat de Kerk te bepalen had „wat op het stuk der religie in de school moest worden geleerd”, alsook om het onderzoek in te stellen naar de bekwaamheid en rechtzinnigheid der aan te stellen onderwijzers”.

Zo werd er in Stad en Ommeland in 1594 een kerken-ordening uitgevaardigd, die bepaalde, dat er in ieder kerspel een schoolmeester moest worden aangesteld. Een schoolmeester, die „de dorpskinderen schrijven en lezen zal leren, hen in de catechismus zal onderwijzen en die in de kerk de gezangen aanheft”.

Het kosterchap en het ambt van schoolmeester bleven zo in één hand. Dit is eeuwen daarna, ook toen kerk en school allang officieel waren gescheiden - vooral in het Noorden - zo gebleven. De scheiding viel bij het jaar 1795 (althans voor de Ommelanden), toen de borgher als collator middels zijn „collatierecht”, de onderwijzers aanstelde.

Van 1594 tot 1795 bleef het onderwijs onder toezicht der kerk. Zo moesten bijv. de „beroepingen” van schoolmeesters door de classis worden goedgekeurd. De handelingen van de classis verschaften derhalve veel gegevens over schoolmeesters, ook vanwege het feit, dat de classis het toezicht over deze mensen uitoefende. Omdat het gehele maatschappelijk leven in die tijd zich concentreerde rond de kerk, nemen ook de schoolmeesters en het onderwijs in de locale geschiedenis een bijzondere plaats in. Nu waren alle schoolmeesters op de dorpscholen niet altijd begaafde pedagogen en goed ontwikkelde personen. Maar, met name in de Ommelanden kerspels kon men dikwijls goede schoolmeesters aantreffen. Verschillende onder hen verstonen en schreven Latijn en anderen wisten zich door zelfstudie op te werken en werden soms zelfs predikanten. Maar de omgekeerde situatie deed zich vaker voor. De koster-schoolmeester was dikwijls „hansje-mijn-knecht” van de dominee. De meester en de meestersche (z'n vrouw) moesten „haren Principalen en de Predikanten alle eere, liefde ende trouw bewijzen ende niemant eenige ergernisse geven”. En daar ontbrak het nog wel eens aan, getuige een verhaal uit Ter Laan's Olipodrigo:

Evenwel, ook menige predikant leidde, in weerwil van alle uiterlijke deftigheid, menigmaal een niet al te eerzaam leven. De tijden waren ruw en openbare dronkenschap kwam bij alle mogelijke gelegenheden, tot begrafenissen toe, veelvuldig voor. Ook koster en pastoor, de beide geestelijke dorpsleiders ontkwamen er niet altijd aan. De dominee en de meester van Garnwerd waren samen naar de Stad geweest en volgelingen kwamen ze weer om met de snikke van Oom Eggens. Ze hadden de gehele dag gezellig vree gehouden, maar nu was 't ineens uit. In wereldse zaken was de koster beter thuis dan zijn Eerwaarde, die mogelijk ook nog meer van 't moutig nat genoten had. . . Hoe het zij, de beide dorps-potentaten raakten handgemeen en de koster moest van de dominee worden afgetrokken, terwijl de beurtschipper de laatste aan het verstand trachtte te brengen, dat vechten een ongewone bezigheid was voor een dienaar van Gods Woord en allerminst te pas kwam.

De werkzaamheden van de schoolmeester beperkten zich niet alleen tot het geven van onderwijs aan de dorpsjeugd. Daarnaast had hij dikwijls nog andere bezigheden, die voor hem een bron van inkomsten betekende. Bijna altijd was hij ook voorganger en voorlezer in de kerk en vaak ook was hij koster. De woorden „koster” en „schoolmeester” worden door elkaar gebruikt. De meeste schoolmeester-kosters waren organist op het kerkorgel. Slechts enkele plaatsen konden zich de weelde veroorloven zowel een schoolmeester als een organist te hebben. Soms had het kerspel twee scholen. Zo hadden bijvoorbeeld Uithuizermeeden, Bedum en Noordwolde zowel een organist als een schoolmeester. Naast de inkomsten als koster - voor het werk „in en om” de kerk - waren er de schoolgelden, welke wekelijks, meestal een stuiver per leerling en het zg. staande tractement. Dit laatste was meestal maar gering en afkomstig uit de verkochte kloostergoederen of uit middelen der kerkelijke gemeenten de zg. „kosterie-gederen”.

Tenslotte vond het magere inkomen van de schoolmeester nog enige aanvulling in de vorm van enkele bijbaantjes. Veel kosters hadden er land bij: ze waren dus tegelijk boer op het kosterijland. Anderen verdienden wat bij door de boeren te helpen in drukke tijden op de boerderij. Verder zowel jager, visser, beeldsnijder en tuinman. Enkele werden aangesteld als schatbeurder (belastingophaler en ontvanger). De koster van Onderdendam was paardekooper, die van Opende was tapper en die van Kolham werkte als vervener. Het gebeurde ook, dat de meester op de viool speelde bij danspartijen. Ook was er wel eens een slager of een wever onder de kosters. In veel plaatsen moest de koster de klok luiden, het uurwerk verzorgen, boeven en honden uit de kerk houden, duiven en katuiten vangen en hij moet bij alles wat hij doet „in ootmoed en gehoorzaamheid de predikant en de kerkeraad dienen”.

Het is uiterst moeilijk zich een zo goed mogelijk totaalbeeld te vormen van de onderwijsstoestanden in vorige eeuwen. Vooral de tijd voor 1800. Plaatselijke omstandigheden en persoonlijke kwaliteiten spelen daarbij een grote rol. Een aardige kijk op het schoolwezen tijdens de Republiek en ten plattelande beschrijft ons een schoolmeester te Barsingerhorn in Noord-Holland. In het in de 17de eeuw verschenen boek schrijft de schoolmeester wat een onderwijzer is, hoe hij behoort te zijn en over welke macht hij beschikt. Hij geeft uitvoerig aan hoe men de kinderen, die men eerst door koekjes en schone woordjes tot geregeld schoolgaan heeft gebracht, langzamerhand aan het gebruik van de plak kan gewennen. . . „Men beginne met sachte

Voor den meester uit de 16e eeuw was nodig: „Ten eersten sal hy hebben een fraeye hantplacke. Met een wakere roede van wilgen tacke.” En op zijn lessenaar een bosch ganse pennen en pennemes, dat scherp kan snijden en zijn sandtoosken en zijn inckthoorenken.

handplackens en propere grauwen”, maar „matich te straffen geve ik den prijs”. Verder staat in dit boek te lezen over welk gereedschap de schoolmeester zo al moet beschikken: strafwerktuigen, een pennemes, zanddoosje, brievenboek, rekenboek, verschillende kleurstoffen om inkt op te wrijven, een lantaarn om mee naar 't uurwerk te kijken, papier, pennen, inkt, lei, schrijf- en cijferboeken, een Bijbel en een Psalmboek. Vervolgens wordt de leerstof besproken: het spellen, de gebeden, de wet, het evangelie, de profeten. Ook worden de schooluren opgegeven en wordt gezegd hoe de kinderen zich op school, naar school en naar de kerk hebben te gedragen. En hoe de onderwijzer (met desnoods 400 leerlingen!) in één schooltijd wel een 100-tal kinderen kan overhoren: „Bij drieën tegelijk en de wijste bijeen gepaart” en hoe men iemand, die reeds lezen kan, in één maand kan leren schrijven. De schoolmeester was toen in die tijd en ook nog eeuwen later, vóór de klas gezeten in een kathedoor of op een leunstoel en geplaatst achter een lesse-naar. In deze lessenaar had de schoolmonarch opgeborgen wat hij te koop had. Zijn vrouw verkocht n.l. vaak snoepgoed. In 's mans onmiddellijke nabijheid - onder handbereik - lagen of hingen de attributen zijner waardigheid.

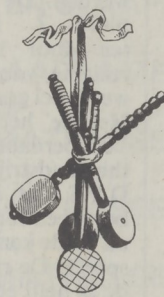
Dit waren de garde of roede, de plak (er waren mooi bewerkte exemplaren bij), het ezelsbord, de ijzeren kam en de vogel van lappen. De garde moet bij voorkeur van wilgetakken zijn! Zo zien we hem ook afgebeeld op oude schilderijen (Jan Steen) en andere afbeeldingen. Het is trouwens merkwaardig, dat op vele oude prenten van het schoolinterieur uit vroegere eeuwen, een hond voorkomt, die mede de wacht houdt!

Maar nu iets over de kinderen, de subjecten waar heel het onderwijs en het schoolleven om draaide. Hoe gingen de

Ons meisje, lieve Meester, zie!
Kent vele klanken, ook den ie.

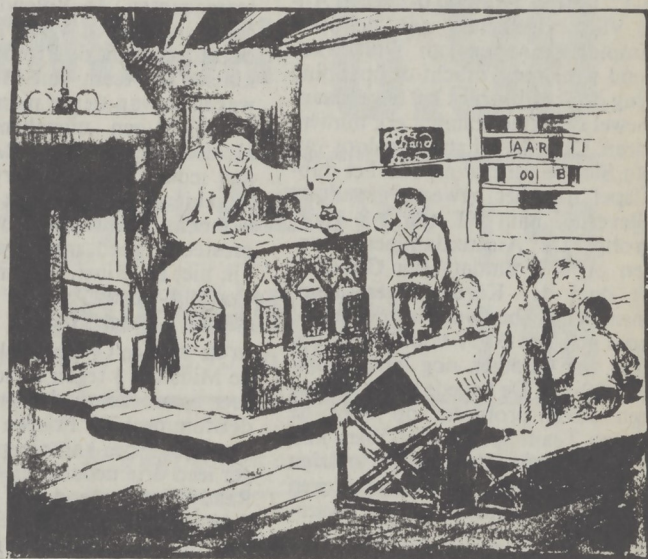
De plak in soorten.

kinderen zo rond 1800 naar school en hoe beleefden ze het schoolonderwijs. We vonden een aardig verhaal van Tomkins, de school van meester „Bastiaen”. Het zou op het Groningerland gespeeld kunnen hebben.

„Half negen in de morgen! Van over de velden, langs akkerweges en weidepaadjes, komen de kinderen, die bij meester Bastiaen „ter schole” gaan. Nu nog niet, maar later wellicht zullen ze beseffen, hoe mooi de mistige herfstmorgens waren bij de machtige ruimte en stilte van het eenzame landschap, hoe veel er onderweg te kijken viel in greppel en kreupelhout. En straks als het ijs de sloten dekt en het rijders-ijs de plassen. Dan zal het dikwijls gebeuren, dat de absenteelijst groot is, maar niet door ziekte. 's Morgens gaan ze uit huis en 's middags komen ze terug. Wat ze meebrengen! In de eerste plaats heeft ieder een turf bij zich, de meest praktische hoofdelijke omslag om in de kosten van verwarming van het leerlokaal te voorzien. Dan draagt ieder kind zijn schrijfbord, een soort van houten kastje, meestal gesloten door een schuif. Vrijwel al die dozen zijn versierd met houtsnijwerk, een geschikte bezigheid voor de vaders op lange winteravonden. Het schrijfbord bevat lei, griffel, schrijfbuch of vel papier, veren pen, lees- en rekenboek. Met de vlakke onderkant dient het schrijfbord tevens als onderlegger bij de schrijfoefeningen. Kinderen die veraf wonen, hebben boterhammen meegebracht en verder zijn in alle broekzakken wel een paar snoepcenten te vinden of enig geld om schrijfbehoefte te kopen. Want winkels voor boeken of kantoorbenodigdheden zijn nergens te vinden en daarom handelt meester Bastiaen in potloden, pennen en papier. Alleen inkt is gratis: die verstrekt de school. 't Wordt intussen tijd om te beginnen. We houden ons in dezen aan een beschrijving van het „aangaan der school”, ontleent aan een artikel in „De Menschevriend” van 1788: „De één zegt met zijn leerboek, de ander met modder, de derde met zijn proviantzakken en al vegtende en tierende nadert men de school. Met een verbazend geweld dringt men al schreeuende en slaande de deur in, waarbij hun bomorste rokjes niet weinig nadeel lijden. Wel een holderend en bolderend geluid! Elk wil de eerst op zijn zitplaats wezen, men springt en buitelt over banken, stoelen en tafels. Elk kind heeft zijn turf bij de haard op de vuurplaat gelegd en neemt plaats in de bank, welke zes of zeven leerlingen kan bevatten. Eerst is er nog geroezemoes van stemmen, maar dan: „De Schoolvoogd verschijnt in zijn oud belapte rok en besmeurde costoralen hoed, hij plaatst zich met een barsche houding op zijnen houten troon, legt het zwart smuigertjen neder, geeft met de bullepees eenen hevigen slag en roept luidkeels: „still!” Allen gehoorzamen, de hoedjes gaan af en meester begint met een lamentabel geteem het morgengebed”.

Nadat de „hoedjens” weer zijn opgezet (op commando) vangen verschillende werkzaamheden aan. Meester toetst het vlijmscherpe pennemes op zijn duim en begint de ganseschachten te vermakken voor de komende schrijfles, waarbij hij „rechtse” en „linkse” pennen produceert. Tegelijkertijd echter staan drie, vier kinderen om zijn lessenaar geschaard en lezen uit hun boekje h-a-d, had, k-a-t, kat, om daarna plaats te maken voor vier andere. Een deel der klasse

Een plattelandsschool rond 1800.

is met gloeiende oren verdiept in de vorming van sierlijke krulletters. Schrijven! de kunst waarmee de kinderen kunnen „rijzen tot Staat ende eere”. Intussen bepalen we onze aandacht weer tot de klas. Het wordt trouwens de hoogste tijd, naar de klas van meester Bastiaen om te zien. Hier en daar wordt gestoeid en . . . pats! Een wit voorwerp vliegt plotseling door het lokaal en treft den schuldige op den schouder. Het is de „duif”, die we reeds op 's meesters lessenaar gereed vonden liggen: een wit linnen pop in den vorm van een vogel. Het geraakte kind komt de bank uit, brengt de duif terug en blijft hand staan, de palm naar boven. Daarop daalt het tweede attribuut neer, de houten scepter met het platte en ronde uiteinde; de gevreesde plak. Dat is de straf voor onordelikheden. Die voor geestelijke tekortkomingen is erger en als Jantje straks zijn vermenigvuldiging blijkt vergeten te zijn, wordt hem de plaats aangewezen onder het schandbord. Daar mag hij een poosje blijven staan. Weet hij ook de woorden niet te noemen, die meester Bastiaen op de leestafel aanwijst, dan krijgt hij een plaat om den hals, waarop de bekende viervoeter staat afgebeeld. Zo gaat langzaam maar zeker de schooldag voorbij. Na de middag valt de schemering vroeg in en de behoefte aan kunstlicht doet zich gevoelen. Daarin voorziet de smalle vetkaars, die de aanhoudende zorg van meester Bastiaen vereist, om op tijd gesnoten te worden. De snuiter bestaat uit een soort van schaar met een bakje, waarin het gloeiende einde van de pit valt. Tot zover Tomkins. Zo gaat langzamerhand het laatste schooluur voorbij. De kinderen worden onrustiger: de vrijheid buiten de school nadert. Tegen de grootste onruststokers heeft meester Bastiaen nog een laatste tuchtmiddel, hangend naast de troon van de Geweldige, de gard!

Tot zover de eerste aflevering over het onderwijs op het platteland. Met grote schreden stapten we door het schoolleven van 600 tot ongeveer 1800. In de volgende aflevering hopen we de periode van rond 1800 tot 1920 beschrijven.

EENVOUDIG ONDERWIJS

IN DE NOODIGSTE

WAARHEDEN EN PLIGTEN

VAN DEN

CHRISTELIJKEN GODSDIENST

voor minkundigen:

DOOR

den Schoolopziener

H. WESTER.

ZESDE DRUK.

(eenigzins verbeterd.)

TE GRONINGEN, BIJ

J. OOMKENS,

1879.